

В.В. ПРОХОРОВА, к.е.н., доц., докторант НАУ(м.Київ)

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ КРИЗОВИХ ЯВИЩ

В роботі досліджено сутність, механізм виникнення, розвиток кризових явищ та визначено їх взаємозв'язок.

Investigational essence, mechanism of origin, development of the crisis phenomena and certainly their intercommunication.

Ключові слова: кризові явища, циклічні явища, економічна система, генезис кризових явищ, фази економічного циклу.

Вступ. У період історичних зломів відбувається зміна наукових парадигм. Якщо наукові теорії, концепції обновляються і змінюються досить часто і майже безупинно, то зміна загальнонаукових (і заснованих на них часток для окремих галузей знань) парадигм відбувається зрідка, при переході до нових цивілізацій і історичних суперциклів, коли радикально змінюється світ і разом з ним наукова картина світу. Саме такий період зміни парадигм наступив наприкінці ХХ – початку ХХІ століть, коли прийшов час зміни індустріального суспільства постіндустріальним і разом з тим – зміни наукових парадигм, становлення інтегрального соціокультурного буття [1, С. 200-210, 437-438]. Індустріальна парадигма, що переважала протягом останніх століть, виявилася не в змозі ні передбачати радикальні зміни, ні поставити їм вірний діагноз. Прийшов час нової, постіндустріальної парадигми, наріжні камені якої були закладені російськими вченими в 20-30-і роки, що пережила другу хвилю на рубежі століть і стане переважною в ХХІ ст. Значний внесок у її становлення вносить Росія, що спирається на традицію фундаментальних міждисциплінарних досліджень і знаходиться в епіцентрі протиріч трансформації суспільства. Народжується міждисциплінарний синтез знань поза офіційною наукою. Ця закономірність наукової революції розкрита Томасом Куном [2, С. 241-275], вона не випадкова: офіційна наука, у якій переважають давно сформовані школи, визнані і підтримані державою, багато в чому піддана силі інерції наукового мислення, вона з недовірою реагує на вибух нових гіпотез, що виникають у перехідні епохи, прагне охороняти і зберегти, трохи обновивши систему поглядів. Принципово нові ідеї виникають, як правило, на стиках наукових дисциплін. Циклічні коливання макроекономічних систем можна розглядати як багатofакторний процес, який поєднує дію різноманітних чинників і механізмів, що зумовлює кризові явища та їх взаємозв'язок.

Теоретичне обґрунтування циклічних та кризових явищ належить ученим: М.І. Туган-Барановському [3-5], М.Д. Кондратьєву [6], К.Марксу [7], Дж. Кейнсу [8], Й. Шумпетеру [9], М. Фрідмену [10], В.І. Вернадському [11], А.Л. Чижевському [12], М.І. Вавилову [13], Д.В. Шияну [14].

Постановка завдання. Метою статті є дослідження та наукове обґрунтування концептуальних основ розвитку кризових явищ.

Методологія. Циклічність процесів та кризових явищ спостерігається як в природі так і в суспільстві. Кризою у вітчизняній науковій літературі називають складний загострений стан, різкий перелом або занепад. Ю.Розенталь і Б.Піджненбург [15, С.3] визначають поняття „кризи” дещо ширше: „кризовими називають ситуації, позначені високою небезпекою, станом непевності, відчуттям невідкладності”. Л. Бартон [16, С.2] вважає кризу „широкомасштабною, непередбаченою подією, яка веде до потенційно негативних результатів. Ця подія та її наслідки можуть завдавати серйозної шкоди усій організації: працівникам, продукції, зв’язкам, фінансам та репутації”. П.С.Грін, вважає кризовою подією втрату контролю над ситуацією. Він вважає, що „найважливіше завдання кризового менеджменту – в найкоротший період часу максимально обмежити розміри потенційної шкоди” [17, С.97].

До недавнього часу для більшості суб’єктів господарювання нашої країни такі поняття як криза виробництва, фінансова криза, банкрутство були мало відомі. Але світовий досвід свідчить, що при заміні моделі економіки та її реалізації потрібно враховувати загальне й специфічне, яке є змістом перехідного періоду, на етапі якого перебуває економіка України. Закономірністю перехідної економіки є прояви нестабільності і нестійкості, оскільки в її основі лежать суперечності старих і нових форм господарювання, що призводить до швидких, але, на жаль, не завжди позитивних змін в економічному і соціальному житті суспільства.

В період реформування економіки відчутними стали такі економічні явища як нерентабельність, неплатоспроможність підприємств.

Слід визнати, що на сьогоднішній день українськими вченими досить ґрунтовно вивчено і досліджено розвиток, характер і наслідки кризи національної економіки. В той же час не можна не відмітити наявність розбіжностей у їх поглядах, а то й різне тлумачення сутності одних і тих же економічних категорій і понять, причинно-наслідкових зв’язків кризи і її кінцевого результату – банкрутства. У своїх намірах визначитися з механізмом виникнення, розвитку та подолання кризи звернемося до найбільш характерних у цьому плані наукових праць добре відомих і не таких відомих вчених минулого і сьогодення. В економічній літературі пануючою є думка про те, що соціально-економічна система, в тому числі і підприємство, має дві тенденції свого існування: функціонування та розвиток.

Функціонування економічної системи характеризує обов'язкову наявність предметів та засобів праці і людини, яка здійснює трудову діяльність. Воно має свої умови: засоби праці можуть змінювати предмет, людина повинна володіти засобами праці, а результат повинен відповідати інтересам та потребам людей.

Розвиток характеризує зміни в людині, предметах та засобах праці. Критерієм цих змін виступає поява нової якості, яка закріплює стабільність та гармонійність функціонування економічної системи або створює принципово нові умови для цього. В результаті змінюються і умови функціонування. Фактами розвитку виступають: підвищення продуктивності праці, підсилення мотивації діяльності, виникнення нових технологій та інші.

Функціонування та розвиток економічної системи тісно пов'язані і цей зв'язок має діалектичний характер, що і відображає можливість і закономірність появи та розвитку криз. Функціонування – це те середовище, яке спонукає розвиток, але разом з тим і стримує. А розвиток у свою чергу руйнує більшість процесів функціонування, але при цьому створює нові умови для більш стійкого його здійснення. Виникає циклічна тенденція розвитку, яка відображає періодичне настання криз. Таким чином, виникнення криз пояснюється самою природою економічної системи.

Ця закономірність відома досить давно, її досліджували видатні економісти. З цього приводу український економіст М.Туган-Барановський у 1917 р. писав: “Найзагадковішою та вражаючою особливістю капіталістичного розвитку є притаманна йому циклічність. Зростання капіталістичного виробництва йде не за прямою, а за хвилеподібною лінією... Капіталістичний цикл складається з трьох фазисів: промислового підйому, кризи та промислового застою...” [3, С. 419].

В 50-х роках XIX ст. в працях К.Маркса, К.І.Родбертуса-Ягецова, К.Жюгляра та інших вчених встановлено, що кризи періодичні та органічно приналежні до капіталістичного устрою. Подальші дослідження показали, що криза представляє собою лише одну фазу циклу, який складається з трьох основних: підйому, кризи та депресії. Встановлена К.Марксом та іншими вченими циклічність в розвитку соціально-економічної системи зберігається і в теперішній час.

На думку автора, генезис кризових явищ може здійснюватись в результаті суперечностей між зовнішнім і внутрішнім середовищем, в результаті чого виникає загострена неконтрольована ситуація. Суперечності виникають тоді, коли в тому чи іншому середовищі, в тих чи інших відносинах з'являється неоднорідність, неізотропність, яка характеризується градієнтом (перепадом) в тому чи іншому напрямку. Суперечності, виходячи із Гегелівського принципу, це джерело прогресу, але рух, який вони викликають може сприяти економічному прогресу, або призводити до економічної кризи. Вони можуть виникати в результаті перевиробництва або

недовиробництва, але у всіх випадках кризові явища взаємопов'язані між собою і нагадують хвилю, яка розповсюджується по воді під час якогось поштовху. Здатність кризи спричиняти низку інших кризових явищ Р. Хіт [18, С.23] називає „брижовим ефектом”: „початкову кризу можна порівняти з каменем, який розбиває поверхню води, утворюючи брижі. Крім того, камінь, падаючи, утворює брижки на поверхні води, а також виштовхує з допомогою брижів воду на берег”. Отже брижовий ефект веде до ланцюгової реакції.

Результати дослідження. Теоретичне обґрунтування всіх видів криз свідчить про їх циклічний характер та взаємозв'язок. Цикли – постійно повторювані процеси. Виходячи з теорії циклічної динаміки природи і суспільства, можна спостерігати за механізмом виникнення, розвитку та взаємозв'язку як циклічних так і кризових явищ.

До першої групи можна віднести природно-екологічні цикли і кризи. Ритм циклічної динаміки природних сфер, розкритий В.І. Вернадським, А.Л. Чижевським та М.І. Вавіловим. До даних циклів можна віднести космічні (сонячні), які найбільш помітні і відчутні для людини. Це цикли різної періодичності, а також цикли, які пов'язані з обертанням Землі навколо Сонця (пори року, добові). Механізми впливу космічних циклів на земні процеси описані А.Л. Чижевським: „Ми всюди знаходимо циклічні процеси, що є результатами впливу космічних сил. Якби ми спробували графічно представити картину різноманіття цієї циклічності, ми одержали б ряд синусоїд, що накладаються одна на іншу чи перетинаються одна з іншою. Усі ці синусоїди у свою чергу виявилися б пористими дрібними зубцями, що також представляли б зигзагоподібну лінію і т.д. У цьому нескінченному числі різної величини підйомів і падінь позначається биття загальносвітового пульсу, велика динаміка природи, різні частини якої співзвучно резонують одна з іншою” [12, С.33-34].

У цій насиченій думками цитаті варто звернути увагу на три ідеї. По-перше, загальність циклічної динаміки для всіх процесів. По-друге, цикли різної тривалості накладаються один на одного, утворюючи складний взаємозв'язок синусоїд. По-третє, резонансна взаємодія циклів у різних сферах утворюють симфонію небесних і земних сфер, у якій різні групи інструментів співзвучні один одному в загальносвітовій гармонії, що переносять свій вплив перш за все на Людину.

Економічна криза, як правило, взаємопов'язана із технологічними циклами, кризовими явищами, дія яких зумовлена впровадженням досягнень науки і техніки, що впливає на життєздатність підприємства. Навряд чи варто сумніватися в тім, що буде спостерігатися періодичне (приблизно раз у десятиліття) відновлення поколінь техніки і технологій на базі хвиль базисних інновацій і попередніх їм технологічних криз. С. Ю. Глазьев глибоко досліджував закономірності техніко-економічної

динаміки, зміни технологічних укладів [19, С. 26-27]. Він висловлює свою думку відносно цього: „Перехід до п'ятого технологічного укладу, в основі якого лежить комп'ютерна революція, одночасно означає і перехід до нового режиму економічного розвитку, у якому довгі хвилі кон'юнктури з періодичними структурними кризами і супровідними їх періодами політичної нестабільності і військових конфліктів збережуться, набуваючи більш м'якої і стабільної форми” [20, С. 16-17].

Зміна поколінь техніки і тим більше технологічних укладів зв'язана з великомасштабною заміною морально застарілого технологічного устаткування, жадає значних інвестицій, що не відразу дають віддачу. Тому монополії свідомо йдуть на це, намагаючись продовжити життя застарілих технічних систем за допомогою поліпшуючих інновацій. Масовий перехід до нового технологічного укладу стає можливим у зв'язку зі зменшенням віддачі старіючих поколінь техніки на понижуючій хвилі Кондратьєвського циклу (що і є основою технологічної й економічної кризи). До того ж зростає технологічний розрив між багатими і бідними країнами і цивілізаціями.

Дана тенденція спостерігається на початку XXI століття, коли відновлення техніки переважно п'ятого технологічного укладу, нових поколінь комп'ютерів і систем програмного забезпечення дає значно менше ефекту, чим на підвищуючій фазі п'ятого Кондратьєвського циклу [20]. Це і служить глибинною причиною фінансових криз у Південно-Східній Азії і США й у кінцевому рахунку - після декількох середньострокових криз приведе до заміни п'ятого технологічного укладу (який носить перехідний характер) шостим. Основні контури цього циклу вже проглядаються. Завершення термінів переходу п'ятого циклу, імовірно, варто очікувати не в 2030-2040 роки, як припускає С.Ю. Глазьев [19] , а на 10-15 років раніше, у 20-і роки.

Поряд із технологічною кризою спостерігається економічна, яка характеризується станом розвитку економіки. Їхньою матеріальною основою, як відзначали Н.Д. Кондратьєв і К. Маркс [6, 7], є масове відновлення основного капіталу (зміна поколінь техніки), а технологічні цикли, як було відмічено раніше, продовжують своє існування й у майбутньому. При цьому середньострокові економічні цикли накладаються на довгострокові (Кондратьєвські) і зверхдовгострокові (цивілізаційні). Соціальні й економічні явища, розвиток виробництва проходять циклічно шляхом чергування підйомів і спадів, але по висхідній кривій. Тимчасовий лаг між спадами і підйомами складає цикл розвитку. У 20-х роках ХХ ст. економіст-аграрник професор М.Кондратьєв (1892-1938) розробив теорію економічних циклів (нині вона відома як теорія довгих хвиль) [6]. Перша хвиля відноситься до пожвавлення і піднесення промисловості і сільського господарства, друга – до їх спаду. Малі цикли

економічного розвитку вписуються у великі цикли. При цьому характер малого циклу залежить від того, на яку хвилю великого циклу він припадає: якщо на висхідну, то ефект економічного підйому посилюється, а кризові явища зменшуються; якщо на пониження, то криза і депресія посилюються, а виробництво знижується. Таким чином, М.Кондратьєв виділив 2,5 великих циклів за 140 років (із 80-х років XVIII ст. до 20-х роки XX ст.). На думку М.Кондратьєва довгі хвилі, що підвищуються, були зв'язані з корінними якісними змінами в розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Можна виділити їх загальні тенденції які обумовлені: переходом від стадії капіталістичної кооперації і мануфактури до стадії значного машинного виробництва в результаті промислової революції і створення адекватної матеріально-технічної бази машинного виробництва; переходом від панування індивідуальної приватної власності на капітал до панування акціонерного капіталу в середині XIX ст.; переходом від капіталізму вільної конкуренції до корпоративно-державного капіталізму XX ст. у результаті електротехнічної революції, концентрації і централізації капіталу і виробництва.

До початку великої хвилі, що підвищується, відповідно до теорії М.Кондратьєва, варто віднести якісні зсуви, викликані науково-технічною революцією, розвитком кібернетики, електроніки і в.п. На підставі теорії М. Кондратьєва можна передбачати періодичність спадів і підйомів виробництва. Цінність цієї теорії полягає в тому, що вона є методологією прогнозування циклічності і характеру розвитку економіки. Вагомий внесок у розвиток теорії циклів у 30-40-х роках XX ст. вніс англійський економіст Дж. Кейнс [8]. На його думку, вирішальну роль у формуванні і періодичності циклів відіграє гранична ефективність капіталу, тобто межа найбільших витрат і найменших прибутків його функціонування. Крім того, Дж. Кейнс вважав, що причиною циклічності є психологічний закон споживання, відповідно до якого люди зі зростанням доходів збільшують споживання, але ще в більшій пропорції зростає та частка прибутку, що вони зберігають. У формуванні економічного циклу беруть участь, за Дж. Кейнсом, і наступні чинники: сукупне споживання, гранична ефективність капіталу, психологічний закон споживання, пов'язаний із заощадженням і нагромадженням. Вчений підкреслює, що тривалість економічного циклу залежить від тривалості служби таких елементів основних фондів, як устаткування, машини, терміну витрат надлишкових запасів товарів і послуг, вироблених понад попит. На його думку, термін реалізації цих запасів повинний складати не більше як 3-5 років. На підставі своєї теорії Дж. Кейнс розробив практичні рекомендації по застосуванню економічних методів обмеження наслідків спадів виробництва шляхом державного регулювання економіки через інвестиції, кредити, податки, фіксовані ціни й інші економічні важелі. Теорії економічних циклів М. Кондратьєва і Дж. Кейнса

розкривають основні закономірності, періодичність і структуру економічних циклів [21]. Урахування їх у повсякденній практиці менеджменту дозволяє розробити підходи до управління в умовах кризових ситуацій.

Економічний цикл характеризується періодичним зростанням та падінням ділової активності, яке проявляється у формі невідповідності взаємопов'язаних показників – темпу економічного зростання, інфляції, рівня безробіття. У загальному вигляді економічний цикл являє собою результат коливання різних показників економічної активності (темів зростання ВВП, загального обсягу продажу, загального рівня цін, рівня безробіття, завантаження виробничих потужностей та ін.) [22].

Для характеристики циклічного розвитку економіки застосовуються показники зміни обсягів випуску (виробництва). Випуск зростає при збільшенні обсягів ресурсів, але в періоди економічного спаду вони недовикористовуються, що знижує рівень виробництва. Відставання випуску (рівень завантаження потужностей) характеризується різницею між потенційним випуском (виробничими потужностями) при повній зайнятості та фактичним випуском. Зміни випуску пов'язані зі змінами рівня безробіття і темпу інфляції. У періоди піднесення виробництва збільшення випуску супроводжується зниженням рівня безробіття. Кількісне співвідношення залежності безробіття від випуску представлене законом Оукена [23]. Збільшення випуску супроводиться збільшенням темпів інфляції. Напрямок та ступінь зміни сукупності показників, які характеризують розвиток народного господарства, називається економічною кон'юнктурою. Теорію економічних циклів називають також теорією кон'юнктури.

Особливістю технологічного циклу є коливання темпів зростання ВВП за період часу, коли економічна система проходить чотири послідовні фази: пожвавлення, підйом, бум, падіння. Економічний цикл складається з таких фаз:

1. Підйом. Зростання кількісних та покращення якісних ознак функціонування підприємства. Рівень зайнятості високий. Ціни зростають, зростає заробітна плата, збільшується обсяг інвестицій, спостерігається економічний бум.

2. Бум. Найвища точка кількісних і якісних ознак функціонування підприємства.

3. Падіння. Виробництво призупиняється. Порушення стану рівноваги, при якому підприємство вже не може самостійно відновити виробництво продукції. Рівень зайнятості на межі критичного зниження. Заробітна плата заморожується. Інвестиції не вкладаються.

4. Пожвавлення. Випуск продукції збільшується до передкризового рівня, тобто спад виробництва змінюється підйомом. Рівень зайнятості починає зростати. Отже, економічний цикл (цикл ділової активності) - це періодичний підйом або спад реального ВВП на фоні загальної тенденції до зростання.

Причинами циклічності можуть бути: технічні нововведення (НТР), які впливають на інвестиції та споживчі витрати, а відповідно – на виробництво, зайнятість і рівень цін; політичні й випадкові події; зміни в кредитно-грошовій політиці (коливання обсягів грошової маси); нестача національних інвестицій; зміни цін на нафту, газ та інші види сировини.

У мікроекономіці не існує цілісної теорії економічного циклу, і економісти різних напрямів концентрують свою увагу на різних причинах циклічності. Але більшість із них вважають, що рівень сукупних витрат безпосередньо визначає рівень зайнятості і виробництва. Підприємство, яке орієнтовано головним чином на ринок, виробляє товари і надає послуги лише в тому випадку, коли їх можна вигідно продати, або, іншими словами, коли на них пред'явлено достатній сукупний попит. Якщо ж цей сукупний попит (або сукупні витрати) недостатній, то підприємству не вигідно виробляти товари і послуги у великому обсязі, і тому ВВП скорочується. При вищому рівні сукупних витрат, розширюючи обсяги виробництва, господарюючий суб'єкт буде отримувати прибуток, і, таким чином, ВВП зростатиме.

Людина, колектив, суспільство приймають рішення і діють на основі своїх знань, навичок, потреб, інтересів – тут можна звернутись до піраміди потреб А. Маслоу [24], які значною мірою визначені успадкуваннями й умовами розвитку, що піддаються вивченню і передбаченню, тому загальні тенденції майбутнього розвитку циклів і криз передбачати цілком можливо, як відзначав Н.Д. Кондратьєв, який сформулював основи нової парадигми передбачення на базі пізнання закономірностей статичної, циклічної динаміки і соціально-економічної генетики [6, С.136-162].

Він прийшов до загального висновку: „Передбачення в соціально-економічному житті можливо, хоча межі його дуже обмежені. Однак, межі ці не представляються чимось застиглим: вони розширюються в міру росту наукового знання. І якщо вірно, що передбачення має настільки важливе соціально-практичне значення, якщо вірно, що в силу самого ходу суспільного розвитку, з небувалою гостротою управління, що висуває проблему організованого передбачення, воно стає усе більш необхідною умовою такого управління, разом з тим усе більш настійна стає і задача максимального розширення його можливих меж” [6, С. 165].

Висновок. Виходячи з теорії циклічної динаміки природи і суспільства, ми довели, що концептуальною основою розвитку кризових явищ є їх циклічність і взаємозв'язок у природі, екології, демографії, техніці, економіці, суспільстві, науці і культурі. Криза, на думку автора це є порушення стійкості. В теорії циклічності і кризовості важливе місце повинні мати методологічні підходи до оцінки кризових явищ в галузях економічної системи, фінансового стану господарюючого суб'єкту

Таким чином, можливо зробити висновок, що особливості економічної кризи полягають у взаємозв'язку специфічних зовнішніх та внутрішніх факторів. Закономірна циклічність розвитку у поєднанні із неврегульованістю процесів реформування створюють умови для можливих кризових ситуацій, а відсутність відпрацьованого організаційно-економічного механізму на мікро- та макrorівнях не дає реальних можливостей попередження та усунення причин виникнення кризи.

Список літератури: 1. Формирование новой парадигмы обществоведения. – Москва: МФК, 1996. – С. 200-438. 2. Кун Т. Структура научных революций. – изд. 2-е. – М.: Прогресс, 1977.– С. 241, 275. 3. Туган-Барановский Н.И. Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь: Диссертация на соискание степени магистра политической экономии и статистики. – С.-Пб.: тип. И. Н. Скороходова, 1894. – 512 с. 4. Туган-Барановский Н.И. Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризисов. 3-е совер. перераб. изд. С.-Пб.: 1914. – 466 с. 5. Туган-Барановський М.І. Політична економія – Київ: Інститут економіки АН України, 1994. – 263 с. 6. Кондратьев Н.Д. Избранные сочинения. – М.: Экономика, 1993.- 523 с. 7. Маркс К., Энгельс Ф. Т. 23- М.: Экономика, 1982 – С. 625-637. 8. Кейнс Дж. Заметки об экономическом цикле: пер. с англ.// избр. произведения: - М.: Экономика, 1993. – 543 с. 9. Шумпетер И. Теория экономического развития/ Пер. с нем. В.С. Автономова. – М.: Прогресс, 1982. – 458 с. 10. Фридмен М. Количественная теория денег: пер. с англ. – М.: Эльф-пресс, 1996. – 131 с. 11. Вернадский В.И. Труды по всеобщей истории науки. М.: Наука, 1988. С. 19-29. 12. Чижевский А.Л. Земное эхо солнечных бурь. 2-е изд. М.: Мысль, 1976. – С. 24-34. 13. Вавилов Н.И. Избранные произведения в 2-х томах. Т.1. – М.: Наука, 1967. – 423 с. 14. Шиян Д.В. Тенденції економічної динаміки в сільському господарстві України.// Збірник наукових праць: ХНАУ, № 7.- 2004.- С. 114-123. 15. Rosenthal, U. and Pijnenburg, B. (1991) 'Simulation – oriented scenarios', in U. Rosenthal and B. Pijnenburg (eds), Crisis Management and Decision Making: Simulation Oriented Scenarios. Dordrecht: Kluwer, P. 3. 16. Barton. L. (1993) Crisis in organizations: Managing and Communicating in the Heat of Chaos. Cincinnati, Ohio: South-Western. – P. 2. 17. Green, P.S. (1992) Reputation Risk Management. London: Pitman / Financial Times. – P. 97. 18. Хім Р. Кризовий менеджмент для керівників: Пер. з англ. – К.: Все увито, Наукова думка, 2002. – С. 23. 19. Глазьев С.Ю. Теория долгосрочного технико-экономического развития. М.: ВладДар, 1993. – С. 26-27, 97. 20. На пути к постиндустриальной цивилизации. Материалы II Между-народной Кондратьевской конференции. – М.: МФК, 1996. – С. 16-17. 21. Яковец Ю.В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. – М.: Экономика, 2000.- С. 10-50. 22. Меньшиков С.М., Клименко Л.А. Длинные волны в экономике. – М.: Международные отношения, 1989. - С. 147 – 190. 23. Мікроекономіка: Навчальний посібник /Іванюта В.Ф., Іванюта С.М., Писаренко В.В/ Полтава. 2003. 243 с. 24. Нємцов В.Д., Довгань Л.Є., Сініок Г.Ф. Менеджмент організацій. – К.: - 2000 – С.167-211.

Подано до редакції 12.05.2009